

ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЯК ЕЛЕМЕНТА ДЕРЖАВИ

В статье рассматриваются основные теоретико-методологические подходы к понятию "пространства" как субъекта политических отношений и элемента государства, что обосновано развитием геополитики, обозначившей влияние географических факторов на политико-правовые и этнонациональные процессы.

In the article the basic theoretic-methodological approaches to conception "space" as a subject of political relations and element of the state are consider. That is grounded development of geopolitics, designating influence of geographical factors into politic, law and national processes.

Сучасний світовий розвиток актуалізує значення політичного простору як чинника політико-правового процесу. Предметом аналізу постають такі поняття як "територія", "територіальний устрій держави", "кордон", "територіальна / регіональна ідентифікація", "національні образи "власної" території", "просторове буття" тощо.

Конструювання регіональних образів пов'язано з процесами їх формалізації. Такий образ як сукупність знаків, символів, уявлень, які описують реальні простори (території, регіони, країни, ландшафти, етноконтактні зони і т. ін.), може приймати різні форми. Це є результатом двох процесів: цілеспрямованого конструювання з боку політичного ядра і виявлення колективної ідентифікації в рамках певної території.

Методологічною підставою таких процесів є визнання простору (географічного, політичного, культурного та ін.) елементом правового поля та політичної системи в цілому. У загальному методологічному розумінні будь-якого простору "генетично" закладена можливість політизації. Взагалі, політика неможлива поза її просторової локалізації та територіальної ідентифікації особи, що прагне отримати політико-правові можливості: права та обов'язки.

Право у концептуальному розвитку спирається на географічну карту Нового часу – максимально спрощену в політично-проектному змісті, завдяки цьому воно сприяє культивуванню територіально-політичних образів (наприклад: "атлантичні

країни", "європейський простір", "західні країни" та ін.). Вони раціоналізують правові основи в політиці за допомогою геопросторової схеми, яка уніфікує ментальну діяльність, вводячи в неї найбільш природні для суспільства образи земного простору, виконуючи культурну функцію: відсторонення від об'єкта і фіксування його образу [1, 25].

В історії дослідження простору в якості елемента держави можна виокремити два головних етапи: класичний (кінець XIX ст. – 60-і роки XX ст.) і сучасний (з 70-х років XX ст.). Особливості змістовної еволюції об'єкту дослідження дозволяють встановити зв'язок із класичним детермінізмом, який пізніше був замінений посибілізмом; виявити закономірності боротьби за оптимізацію території і простору держави.

Лімологія, як галузь наукового знання, що аналізує історію формування територіально-політичних систем різних порядків, використовуючи поняття кордонів, прикордоння, фронтира і т. д., наприкінці XX – початок XXI ст. набула нового дихання у зв'язку з боротьбою за джерела існування та перерозподіл влади на глобальному рівні. Саме цим обумовлена *актуальність* зазначеної теми дослідження даної статті.

Розробкою проблеми кордонів і просторів почали займатися ще у XIX ст. у зв'язку з наявною боротьбою держав за певні території, конструйованими різними джерелами політичної влади.

Так, не випадковим є успіх теорії фронтира Ф. Тернера, яка була екстрапольована в галузь політико-правових досліджень і отримала "другий подих" у роботах Я. Дашкевича, Т. Баррет, В. Трегольд та ін. [Див., напр.: 2]. На потенціал змістовного розширення предмету дослідження кордонів (лімології) вплинула концепція "природних кордонів" держави.

Концепція "природних кордонів", що покликана виправдати порушення територіальної цілісності держав необхідністю їх "природного розвитку", захисту "життєвих інтересів" і "власної" території певного народу, виникла наприкінці XIX ст. і була представлена у теорії Фрідріха Ратцеля, зокрема в роботі "Закони просторового росту держав". Популярністю користувалася теза Ф. Ратцеля про неправомірність принципу непорушності кордонів, який суперечить природним процесам розвитку держави як організму, що має коріння в просторі, з якого черпає життєву енергію [3, с. 53-182].

Образ держави як живого "біосоціального" організму, кордони якого подібні шкірі, а тому природно відбивають внутрішній стан організму – його кваліть чи міцність, виник наприкінці ХІХ ст. на основі уявлень прихильників натуралістичного напрямку соціології (Р. Вормса, А. Еспінас, П. Лілієнфельда, Г. Спенсера, А. Шеффле) і авторів географічної школи (Г. Бокль, В. Ключевського, Л. Мечникова, С. Соловійова). В натуралістичному напрямку соціології оформилася соціобіологічна школа, основою якої став принцип редукціонізму, тобто зведення соціального до біологічного. Настанови позитивізму Огюста Конта на розуміння соціології як "соціальної фізики", орієнтованої на методи біології, фізики, обумовили формування органіцизму, політизовані форми якого – "расизм", "нацизм", "соціал-дарвінізм" – згодом привели до дискредитації тези геополітики про суб'єктність географічного простору. Позитивізм обумовив народження не лише теорії географічного детермінізму політико-правового процесу, але став основою обґрунтування політекономічного детермінізму у марксизмі, де формування правового простору обумовлюється наявністю єдиної економічної системи в певних межах.

Сучасне державознавство виходить з того, що набуття географічного простору політичної якості відбувається в процесі складення регіональної ідентичності, яка виступає підґрунтям формування політико-правової суб'єктності простору, який з цього часу постає дієвим чинником самовизначення.

Проте, редукціонізм згаданої теорії Ф. Ратцеля мав прихильників не тільки серед політичних діячів того часу, але і серед правознавців. Так, шведський юрист Р. Челлен підтримав тезу про майбутній політичний занепад тих держав, які застигли в колишніх (реліктових) кордонах свого існування [Цит. за: 4, 39-43]. Учні Ф. Ратцеля – Х. Гельмольт, А. Дікс, Р. Зігер, Е. Шоне намагалися виділити загальне визначення кордону як периферійного органу, систематизуючи господарську, культурно-географічну, політичну складові і правовий порядок у державі. Значну роль у німецькій лімології відіграли дослідження І. Зьольх, С. Фосета, О. Мауля, присвячені "почуттю кордону в німців", що були проведені в прикордонних провінціях на Віслі, у Верхній Сілезії й ін. Так, С. Фосет у роботі "Кордони" при жорсткому розрізненні понять "кордон" і "рубіж" представив типологію кордонів у порівнянні їх описів і, як відзначав К. Хаусхофер, він послідовно проаналізував функції кордонів і перевершив самого Ратцеля [5, 147].

Найбільш послідовним представником геополітики Німеччини став генерал Карл Хаусхофер. У роботі "Кордони в їх географічному і політичному значенні" він обґрунтував біогеографічну сутність кордону і типологію "психології кордонів" [6]. К. Хаусхофер представив образ території держави як "живої надістоти", умовою виживання якої є "біологічні закони росту", під якими розумілося: постійне розширення територій шляхом захоплення земель, колоній і стратегічно важливих комунікаційних вузлів. К. Хаусхофер відзначив, що "...хід історичного розвитку веде від картини кордону і пов'язаних з нею вражень до інстинкту кордону, а через нього до усвідомлення рубежів цілих життєвих просторів і життєвих форм. Кордон – це периферичний орган – життєва форма, що "замкнута на ключ", позначена на всьому протязі, що випробовує напругу, але живе власним життям захисного покриву, що складається з життєвих форм, наповнених єдиною життєвою волею..." [7, 26-28]. К. Хаусхофер вважав, що "про захищені кордони" можна говорити лише там, де політичні кордони завдяки анойкумені збігаються просторово з незаселеністю, непридатністю для життя, де геологія, морфологія ландшафту сприяють становленню політичних кордонів, закріплених правовими нормами.

Проблеми психології кордонів держави, виховання почуття кордону, мистецтво проведення кордонів, порівняння культурно-географічних і політичних кордонів були в центрі уваги не тільки німецьких авторів. Ці проблеми вивчалися, наприклад, японськими науковцями – Е. Тэно, Д. Уэхара, досягнення яких приваблювали європейців у зв'язку з описом практики встановлення кордонів на територіях проживання етнічних меншостей. Е. Тэно представив типологію кордонів, а Д. Уэхара в роботі "Політичний розвиток Японії 1867-1909" пояснював кордони Японії присутнім "інстинктом безпеки", що відображується в конфігурації і зовнішній формі імперії. Пояснення невичерпної напруженості на окремих ділянках державних кордонів здійснювалося з культурно-морфологічної позиції. Але все ж більш розповсюджені вважалась теорія Ф. Ратцеля, яку інтерпретували перед війною представники англосаксонської наукової школи – Х. Маккіндер, А. Мехен – в Америці, Керзон – в Азії.

Особливе значення в дослідженні джерел класичної лімології здобуває праця Фредерика Тернера "Значення кордонів в американській історії", що збігається за часом з періодом діяльності Альфреда Мэхэна, Адамса Брукса, які обґрунтували становлення

силової переваги США. Ф. Тернер писав про державне будівництво, обговорюючи проблему політичної організації при надлишку вільної землі й в умовах віддалених кордонів [8, 405].

Але основною тезою в науковому вивченні кордонів залишалася теза про накладення політичних кордонів на існуючі "природні кордони". Вона знаходить відображення в роботах Н. Спідмена й А. Роллінгса, які доводили, що державам властива тенденція до експансії, тому мирне співіснування – неможливе [9, 392-394]. Кордони постають індикатором здатності держави до виживання в процесі міждержавного "природного відбору", вони нестабільні і є вираженням тимчасового балансу сил і залежать від нього.

Правову правомірність територіальної експансії обґрунтовують і Г. Рістад і С. Тагіл, зазначаючи, що держави завжди прагнуть збільшення своїх територій. Автори навіть обґрунтовують принцип "територіального збільшення", турбуючись лише про те, щоб при його реалізації держави не забували про створення надійних природних кордонів [Цит. за: 10].

У тому ж напрямі написана робота А. Герсона, у якій збільшення території за рахунок інших країн представлено як засіб забезпечення безпеки держави і надійного захисту громадян, задоволення "життєвих інтересів", створення "зручних кордонів по природних рубежах" [Цит. за: 11].

До питання кордонів як до основного питання політичного і культурно-історичного розвитку території, як до формування світогляду, політичної ідеології, культури, права зверталися російські науковці, які створили "євразійську доктрину". Так, П. Савицький – ідеолог євразійства, розробляв питання "просторових меж континентів у собі" – територій, де керують особливі ідеї, що обумовлюють відокремлення певних "місцерозвитків" [12, 154].

Так, Євразійському культурно-історичному типу відповідає визначений своєрідний "місцерозвиток", що обумовлює особливість і сталість характеристик політичного процесу.

Обґрунтування соціально-політичних кордонів "природними" межами присутні у роботах російського дослідника Л. Гумільова, який виходив з того, що концепція етнокультурних регіонів у маргінальних (окраїнних) зонах є найбільш придатною для інтерпретації світових політичних процесів.

Так, згідно Л. Гумільову, подібність ландшафтів визначала характер народів, зіграла важливу роль у формуванні культури і протистояння "Сходу" і "Заходу".

Згодом природно-обумовлене протиставлення набуло політичних рис, що знайшло своє обґрунтування в правовому полі держави. Отже, обґрутовуючи вплив природних кордонів на соціально-політичні структури, Л. Гумільов виступав із критикою географічного детермінізму, доводячи, що прямого впливу не існує, а є тільки опосередкований: "...природні нещастя не впливали на культуру і на етногенез, а впливали тільки на господарство, а через нього – на рівень державної міцності..." [13, 311-312].

Л. Гумільов доводить, що мінливість природних кордонів є причиною соціально-політичних трансформацій, які приводять до виникнення нових народів, культур і поглядів щодо устрою світу. Важливою є теза автора про те, що відсутність мінливості кордонів повинна була б привести до визнання принципу географічного детермінізму, а це, згідно теорії Л. Гумільова, веде до визнання відсутності всякого соціального розвитку.

Отже, різновидом теорії природних кордонів можна вважати обґрунтування необхідності максимально повного збігу між державними й етнічними кордонами. Цей погляд протримався досить довго, і на ньому ґрунтувалася територіальна перебудова Європи після обох світових воєн, у тому числі пов'язані з цим масові переселення людей і цілих етнічних груп.

Література.

1. Замятин Д. Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX веке / Д. Н. Замятин // Полис. – 2001. – № 1. – С. 24-36.
2. Баррет Томас М. Линии неопределенности: северокавказский "фронт" России / Томас М. Баррет // Американская русистика. Вехи историографии. Имперский период. – Самара: Самарский университет, 2009. – С. 163-195; Барсегов Ю. Г. Территория в международном праве / Ю. Г. Барсегов. – М.: Мысль, 1998. – 324 с.
3. Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография) // Классика геополитики. XIX век / Ф. Ратцель. – М.: Наука, 2003. – С. 53-182.
4. Доленко Д. В. Политика и территория. Основы политического регионоведения / Д. В. Доленко. – Саранск: Изд-во Мордовск. ун-та, 2008. – 345 с.
5. Хаусхофер К. Континентальный блок / К. Хаусхофер // О геополитике. Работы разных лет. – М.: Мысль, 2001. – С. 371-418.
6. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / К. Хаусхофер // О геополитике. Работы разных лет. – М.: Мысль, 2001. – С. 7-250.

7. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.
8. Тернер Ф. Значение границы в американской истории / Ф. Тернер. – М.: Мысль, 2007. – 405 с.
9. Spykman N., Rollings A. Geographic Objectives in Foreign Policy // American Political Science Review, 1939. – P. 392-394.
10. Замятин Д. Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX веке / Д. Н. Замятин // Полис. – 2008. – № 1. – С. 24-36.
11. Замятин Д. Н. Вказ. работа.
12. Савицкий П. Европа и Евразия / П. Савицкий // Континент Евразия. – М., 1997. – С. 154-283.
13. Гумилев Л. Н. Изменение климата и миграции кочевников. Надземные границы // Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. – Спб.: "Кристалл", 2003. – 608 с.